

מבוא לספר תהלים

עמוס חכם

עם קריאת ספר תהלים אנו פותחים את קריאת **ספרי הכתובים**, הקבוצה השלישית בשלוש הקבוצות של ספרי המקרא: תורה, נביאים וכתובים. ההבדל בין ספרי "נביאים" לבין ספרי ה"כתובים" מסורת עתיקה היא בישראל, ורמוזה כבר בהקדמה של התרגום היווני לספר בן סירא. קשה למצוא הגדרה מדויקת שלפיה ניתן לספר מן הספרים מקום בנביאים או בכתובים. לפי המסורת של אגדות חז"ל – מגילת איכה – כתבה ירמיהו הנביא, ואף על פי כן ספר ירמיהו שייך לקבוצת הנביאים, ומגילת איכה שייכת לקבוצת הכתובים.

ההשקפה המקובלת בעם היא שספרי הכתובים נכתבו ב"רוח הקודש" שהיא מדרגה נמוכה מן מדרגת ה"נבואה" שבה נכתבו ספרי הנביאים. הבחנה זו בין "נבואה" ל"רוח הקודש" היא עניין שאנו חייבים לקבלו על פי המסורה, ואין אנו יכולים להוכיחו מתוך עצם הכתוב בספרים. על כל פנים, יש להבחנה זו יסוד בנוסח התפילה המקובל בישראל: פסוקים המצוטטים מן ספרי הנביאים מובאים בתפילה עם הקדמה: "ועל ידי עבדיך הנביאים כתוב לאמור", ופסוקים המצוטטים מן ספרי הכתובים, מובאים עם הקדמה "ובדברי קדשך כתוב לאמר". ואין לשון זו סותרת את המסורת שיש ספרים בכתובים שנכתבו על ידי נביאים, כי הנביא עצמו, יש שהוא אומר את דבריו ב"רוח הנבואה" ויש שהוא אומר את דבריו ב"רוח הקודש" בלבד, וכאמור, הבחנה זו נעשה על ידי הכרעת המסורה, ואין אנו יכולים להבינה על פי שיקול הדעת.

ואף על פי כן יש לומר, שגם תוכן הספרים קובע במידה מסוימת את מקומם בנביאים או בכתובים. וספר תהלים לא נכלל בין ספרי הנביאים, אלא בין ספרי הכתובים, משום שהוא מעיקרו **ספרי תפילות, שהן דברי בני ישראל אל ה' אלוהיהם, ולא דברי ה' אל ישראל, שהם דברי נבואה**. ובכל זאת הדברים שבספר תהלים נאמרו ב"רוח הקודש" משום שהתפילה עצמה הייתה אחד התפקידים החשובים של הנביאים, ולא מקרה הוא שהשם "נביא" נזכר בפעם הראשונה בתורה בעניין של תפילה. לאבלימלך מלך פלשתים נאמר על אודות אברהם אבינו: "ועתה השב את אשת האיש כי נביא הוא ויתפלל בעדך וחייה" (בראשית כ ז). ובכל דורות במקרא היו הנביאים מתפללים בעד העם. ועוד, התפילה בעצמה נחשבת לשלב המכין את האדם לקבלת מדרגה מסוימת של "רוח הקודש" ודבקות בה'. וכן כתב בעל "שלחן ערוך" (ארח חיים סימן צח): "וכך היו עושים חסידים ואנשי מעשה, שהיו מתבודדים ומכונים בתפילתם... עד שהיו מגיעים קרוב למעלת הנבואה". עד כאן לשון השלחן ערוך. ועוד: רוב מזמורי תהלים היו נאמרים בליווי כלי נגינה הנזכרים הרבה בתהלים כגון: כינור, נבל, תוף וחליל. והדבר מפורסם, שהנגינה הייתה אחד האמצעים שהשתמשו בהם הנביאים, כדי שתשרה עליהם "רוח הקודש". ועל כן הלויים, שאמרו מזמורי תהלים על הדוכן נקראים בדברי הימים "נביאים" ודוד המלך והמשוררים ששמותיהם נזכרים בראשי מזמורי תהלים (כגון: אסף, הימן וידותון) נכללים ברשימת ארבעים ושמונה הנביאים שקמו לישראל לפי שיטת אגדות חז"ל.

הספר נקרא בשם "תהלים", שהוא לשון רבים מן "תהלה". ואף על פי שבדרך כלל לשון הריבוי של "תהלה" הוא "תהלות", נתקבל בישראל המנהג לקרוא לספר "תהלים" כדי להבדיל בין "תהלים" שהוא שם הספר ובין "תהלות" שהן סתם דברי שבח. בלשון חז"ל (וכן בלשון הרבה מעדות ישראל בימינו) נשמטה הה"א, וקוראים לספר 'תילים'. בסוף מזמור עב כתוב "כלו תפילות דוד בן

ישי". מכאן אפשר להסיק, כי בימי קדם היו קוראים לספר תהלים (או לחלקים מסוימים ממנו) בשם "ספר תפילות דוד". אבל שם זה לא נתקבל לדורות, ונתקבל השם תהלים, משום שהתהילה (כלומר: סיפור שבחי ה') הוא חלק חשוב בכל תפילות ישראל, ומצויה ברוב המכריע של מזמורי תהלים. ועוד: הקריאות "הללויה" (או יהלל לה') היו קריאות מענה תכופות בפי הקהל העונה על דברי המשוררים אחרי המזמורים.

על פי המסורה נחלק ספר תהלים לחמשה ספרים בהתאמה לחמישה חומשי תורה. אומנם יש הבדל חשוב בין חלוקת התורה לבין חלוקת תהלים, שחמשת חומשי תורה נחשבים לחמשה ספרים נפרדים במניין עשרים וארבעה כתבי הקודש, ואילו חמשת ספרי תהלים נחשבים לספר אחד במניין העשרים והארבעה. חמשת הספרים שבתהלים ניכרים בפסוקי הברכה המסיימים אותם, כגון: בסוף הספר הראשון (בסוף מזמור מא): "ברוך ה' אלהי ישראל מהעולם ועד העולם אמן ואמן". יש סימנים מיוחדים המבדילים את הספרים זה מזה, כגון: הקריאות "הללויה" ו"הודו לה' כי טוב" נמצאות בספרים הרביעי והחמישי בלבד. שמות הלויים המשוררים "בני קרח", "אסף", "הימן" ו"ידותון", נמצאים בספרים השני והשלישי בלבד.

ספר תהלים הוא אוסף של מזמורים: כל מזמור הוא חיבור בפני עצמו – תפלה מיוחדת לה'. במהדורות ספרי תהלים, המצויות בידינו, מספר המזמורים הוא מאה וחמישים. בכתבי היד העתיקים (הידועים בכינויים: "כתר ארם צובה" ו"כתב יד לניגרד") – מספר המזמורים הוא מאה ארבעים ותשעה. מזמור אחד פחות ממספר המזמורים אצלנו. הבדל זה נוצר משום ששני המזמורים הסמוכים קיד-קטו נחשבים בכתבי היד למזמור אחד. בדרשות חז"ל נמצא, שמספר המזמורים בתהלים הוא מאה ארבעים ושבעה, כנגד מספר שנותיו של יעקב אבינו. ואין אנו יכולים היום לקבוע בדיוק כיצד חילקו את המזמורים לפי שיטה זו, כי יש זוגות אחדים של מזמורים סמוכים, שנחשבו בעיני קצת מן הקדמונים למזמור אחד, כגון: זוג המזמורים א-ב, או הזוג ט-י ועוד.

מסתבר שבימי קדם היה ספר תהלים ממלא את תפקידיהם של סידורי התפילה ומחזורי התפילה בימינו. מזמורי תפילה ותהילה רבים היו הלויים אומרים על הדוכן בבית המקדש. מזמורים אחרים היו שירים של עולי רגלים כמו: "שמחתי באומרים לי בית ה' נלך" (תהלים קכב א). ומזמורים אחרים היו תפילות להמון בית ישראל בעתים קבועות, או לרגל מאורעות מיוחדים. אפשר שמזמור ה"א שנאמר בו: "ה' בקר תשמע קולי בקר אערוך לך ואצפה" (תהלים ה ד), נועד מעיקרו להיות תפילת שחרית, ומזמור קמא, שנאמר בו: "תכון תפילתי קטרת לפניך משאת כפי מנחת ערב", נועד להיות תפילת מנחה. מזמור קה המספר על יציאת מצרים הוא מעין נוסח קדמוני של "הגדה של פסח", והמזמור הסמוך לו (מזמור קו) שנאמר בו: "חטאנו עם אבותינו העוינו הרשענו" הוא מעין נוסח קדמוני של וידוי של יום כיפור. מזמור קכא: "אשא עיני אל ההרים" הוא נוסח של תפילת הדרך, ומזמור מא: "ה' יסעדנו על ערש דוי כל משכבו הפכת בחליו. אני אמרתי ה' חנני רפאה נפשי כי חטאתי לך", הוא תפילה על חולים, וכיוצא בזה אפשר לומר גם במזמורים אחרים. ואולם ריבוי המזמורים בתהלים מעיד, שלא היו בימי קדם נוסחאות קבועות לתפילות, אלא המתפללים היו בוחרים מדי פעם בפעם את המזמורים כפי המסיבות באותה השעה. גם הלשון החוזרת פעמים אחדות במזמורי תהלים: "שירו לה' שיר חדש", מעידה, שנחשב הדבר לרצוי לחבר מידי פעם בפעם תפילות חדשות. דעה זו מצויה גם בדברי חז"ל שאמרו, שמן הראוי לחדש בכל יום תפילה חדשה, ולכל הפחות ברכה חדשה (ירושלמי ברכות ד ד). ואמנם לבסוף נתברר, שאין העם יכול לנהוג לפי

שיטה זו, וחז"ל קבעו מטבע של ברכות ותפילות, שהושמו לחובה על כל ישראל. אבל גם מטבעות אלו היו גמישים ונשתנו ונתרחבו במשך הדורות.

הברכות והתפילות שקבעו חז"ל לא היו מזמורי תהלים, אלא נוסחאות חדשות, אם כי משוקעים בהן הרבה רמזי לשון של ספר תהלים וגם של ספרים אחרים שבמקרא. אולם **במשך הדורות הלכו מזמורי תהלים ונכנסו לתוך סדר התפילות הקבועות**, עד שבימינו הרוב הגדול של מזמורי תהלים כלול בסידורי התפילה. ומלבד זה יש גם יחידים הרגילים לקרוא מזמורי תהלים על פי הסדר, מלבד מזמורים שבתוך התפילה. וככה נעשה ספר תהלים הספר השגור ביותר בפי בני ישראל לאחר חמשה חומשי תורה.

ממאה וחמשים מזמורי תהלים – שבעים ושלושה נושאים בראשם את שם דוד; עשרים ושבעה נושאים שמות משוררים אחרים; וחמישים מזמורים (בדיוק השליש מכל מזמורי תהלים) אינם נושאים בראשם שם של אדם, ובלשון חז"ל הם מכונים "מזמורים יתומים". אולם יש לנו עדות ממקורות קדומים מאוד, שכל מזמורי תהלים כולם נחשבו ליצירתו של דוד המלך, בין ששמו כתוב בראש המזמור, בין שכתוב בראש המזמור שם אחר, בין שהמזמור הוא "מזמור יתום". בראש מזמור אחד (מזמור צ) כתוב "תפילה למשה", ואגדות חז"ל ייחסו מזמורים גם לאברהם אבינו ואף לאדם הראשון. אולם גם המזמורים האלה נקראים בסופו של דבר על שם דוד, כי הוא **שאספם וסדרם בתוך מזמורי תהלים**. השמות של הלויים הנזכרים בראשי מזמורי תהלים הם שמות של בתי אב, או משמרות, שהיו עומדים על הדוכן, ושרים את המזמורים לפי התקנות של דוד המלך, כמתואר בספר דברי הימים.

יש מזמורים שתכנס מעיד עליהם, שהם נאמרים על מצב של זמן מאוחר הרבה מזמנו של דוד. הבולט ביותר שבהם הוא מזמור קלו "על נהרות בבל". התפיסה הרווחת באגדות חז"ל היא, שבשעה שנחה "רוח הקודש" על דוד, היה צופה את העתיד להיות בדורות הבאים והיה מתפלל לה' על מה שעתיד לקרות שנים רבות אחרי זמנו של דוד. מפרשים והוגי דעות אחרונים התקשו לקבל תפיסה אגדית זו פשוטה כמשמעה ונטו לבאר את ייחוס המזמורים לדוד בדרך סמלית. ועיקר הדבר הוא שדוד הוא שישד את נגינת הקודש, משום שהוא היה מנגן מעולה מנעוריו, כמסופר בספר שמואל, והוא שתיקן את סדר משמרות הלויים העומדים על הדוכן בבית המקדש, כמסופר בספר דברי הימים, והוא שלימד את הלויים גם את מלות המזמורים וגם את דרכי נגינתם. וכל מה ששרו וניגנו הלויים בבית המקדש היה על פי תקנותיו של דוד ולפי מצוותו ורצונו. ועוד: דוד מלך ישראל היה מרבה להתפלל בעד כל ישראל, ועל כן כל התפילות שישראל מתפללים כבר כלולות ורמוזות בתפילות דוד. ואף יתרה מזו אמרו במדרש, שכל התפילות שבספר תהלים כבר התפלל אותן יעקב אבינו בלילות הנדודים אשר שמר בהן את צאן לבן. והכוונה הסמלית של מדרש זה ברורה, והיא, שיעקב אבינו בנדודי לילותיו בעבודתו אצל לבן, סמל הוא לדורות לכנסת ישראל, שבייסורי גלותה היא קמה בלילות ומתפללת לאלוהיה במזמורי תהלים. וכך, אדם מישראל האומר במר נפשו מזמורי תהלים מעורר בזאת את זכר יעקב אבי האומה, ואת זכר דוד מייסד המלוכה. והמתפללים במזמורי תהלים רגילים לומר בתפילתם גם את הפסוק הראשון של המזמור, המזכיר את שם דוד, ובזאת הם רומזים לבקשה: "עננו כמו שענית לדוד אשר התפלל לפניך ואתה עניתו והושעתו, וחדש ימינו כקדם כימי דוד מלך ישראל".

ועוד אמרו חז"ל במדרש "כל המזמורים שאמר דוד כנגדו וכנגד כל ישראל וכנגד כל העתים אמרם" (מדרש תהלים יח; פסחים קיז ע"א). בלשון מדרש זה נרמז כלל גדול בהבנת מזמורי תהלים, והוא, שרובם ככולם נאמרו בלשון סתמית וכללית, היפה להיאמר במצבים שונים ובדורות רבים. ועל כן אין ברוב מזמורי תהלים פירוט הצרה שממנה מבקש המתפלל להינצל, או פירוט דבר הישועה שעליו בא המתפלל להודות. יש מזמורים אחדים המזכירים בראשם מאורעות מחיי דוד, אבל גם מזמורים אלו אמורים בלשון כללית, ולא נמנעו בעלי האגדה והפרשנים העתיקים לפרשם על עניינים שאירעו דורות הרבה אחרי דורו של דוד המלך. לדוגמא: מזמור סג שכתוב בראשו "מזמור לדוד בהיותו במדבר יהודה", נדרש באגדה שהוא תפילה על ישראל בגלויותיהם הרבות. והכוונה במדרש זה, כמו שביארנו, שבן ישראל, המתענה בגלות, מתפלל לאלהיו: "ענני והיה עמי בנדודי בגלות, כמו שענית לדוד בנדודיו במדבר יהודה".

האופי הכללי של מזמורי תהלים ניכר גם בטשטוש ההבדל במשמעות של זמני הפועל. הדבר ידוע, שבלשון המקרא – פועל הבא בצורת "עבר" עשוי להורות גם על מה שיקרה בעתיד. וכן פועל הבא בצורת "עתיד" עשוי להורות גם על מה שקרה בעבר. ושתי הצורות עבר ועתיד עשויות להורות גם על מה שקורה בהווה. ואמנם המדקדקים משתדלים למצוא סימנים וכללים למשמעויות הצורות השונות של הפועל בלשון המקרא. אבל מתוך עיון בלשון מזמורי תהלים עולה, שמדעת וכוונה תחילה טשטשו משוררי תהלים את ההבדל במשמעות הזמנים של הפועל כדי לעשות את התפילה שווה לכל נפש ומתאימה למצבים רבים ושונים. לדוגמא: המתפלל אומר במזמור ד "בצר הרחבת ליי" והדברים ניתנים להתפרש בדרכים שונות: אפשר שהמשורר מספר מה שעבר, וכוונתו לומר: כשם שבעבר הרחבת לי, כן תרחיב לי גם בעתיד, ואפשר שהמשורר מביע את בטחונו בישועת ה' בעתיד, ואומר: סמוך ובטוח אני, שאתה עתיד להושיעני.

לריבוי המשמעויות של מזמורי תהלים מסייע גם המנהג של המתפללים לתאר בעת הצרה את הישועה העתידה ולתאר בעת הישועה את הצרה שעברה, וגם לבקש: כשם שהושעתנו בעבר כן תושיעני בעתיד. לדוגמא: הלשון "אפפוני חבלי מות ומצרי שאול מצאוני צרה ויגון אמצא" משמעה הפשוט, שהיא זעקה של הנמצא בצרה גדולה (תהלים קטז ג). אבל הדברים כלולים בתוך ההלל שכל ישראל אומרים בימי המועדים ובימי ההודיה על התשועות שעשה ה'. והכוונה היא, שהמתפללים לה' ומודים לו על הישועה, סוקרים את הצרה שעברה עליהם ומספרים את נוראותיה, כדי להגדיל את רגשות התודה לה' שהצילם מצרה גדולה כזאת. בסוף ה"הלל" נאמר: "אנא ה' הושיעה נא" (תהלים קיח כה), והיא קריאה של זעקה לישועה המשולבת בתוך קריאות הודיה, כגון: "זה היום עשה ה' נגילה ונשמחה בו" (תהלים קיח כד). או: "הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו" (שם כט). ולפי זה יש לומר שגם קריאת הזעקה: "אנא ה' הושיעה נא" נאמרת בלשון הודיה על הישועה, וכוונתה: כשם שהושעתנו בעבר כן תושיענו גם לעתיד בכל הצרות העלולות לבוא עלינו.

מזמורים רבים בתהלים כוללים דברי לקח חכמה ומוסר, ויש שם גם פתגמי חכמה כדוגמת הפתגמים שבספר משלי, כגון במזמור קיא פסוק י: "ראשית חכמה יראת ה'", ובראש משלי: "יראת ה' ראשית דעת" (משלי א ז). והטעם לכך הוא, שמימי קדם ועד ימינו אנו הייתה התפילה בישראל משולבת בתלמוד תורה, ובכל מעמד והתקהלות של אנשים מישראל לשם תפילה היו נשמעים גם דברי תורה. ועוד: כבר העירו מפרשים קדמונים, שכל דברי תחינה שבתהילים עשויים בנקל להתפרש כדברי שבח לה', או כדברי הטפת לקח, וכן דברי השבח עשויים להתפרש כדברי תחינה, או הטפת לקח, וכן דברי הטפת הלקח עשויים להתפרש כדברי תחינה, או שבח. והמסקנה העולה

מזה שאין ממש בניסיון של החוקרים לחלק את מזמורי תהלים לסוגים סוגים, ולקבוע תחום ברור בין מזמורי תחינה ובין מזמורי שבח ובין מזמורי הטפת לקח. אלא הכל תלוי במצבו והלך רוחו של האומר את המזמור. נביא דוגמא אחת בלבד: המתפלל ואומר: "פותח את ידך ומשביע לכל חי רצון" (תהלים קמה טז), עשוי לומר את הדברים דרך תחינה ותפילה על הפרנסה: אנא פתח את ידך והשביעני כפי צרכי, ואפשר לומר את הדברים דרך הטפת לקח מוסרי, או התבוננות בפלאי הבריאה, שהבורא משגיח על כל ברואיו, ונותן לכל בריה ובריה די מחסורה. יש מזמורים בתהלים האמורים בלשון יחיד, ויש האמורים בלשון רבים. ואף בעניין זה יש לומר, שאין הבדל יסודי בין שני הלשונות. מעיקרי התפילה בישראל הוא, שהמתפלל חייב לשתף עצמו בתפילתו עם הציבור, ולפיכך, האומר בלשון מזמורי תהלים "חנני ושמע תפילתי", כוונתו לא על עצמו בלבד אלא על כל הנתון בצרה דומה לצרתו של המתפלל. ויש גם שהמתפלל הוא שליח ציבור, והוא מתפלל "חנני" בשם כל הציבור, ויש גם שהמתפלל רואה את כל עם ישראל כיחידה אחת, ומתפלל על כל העם בלשון יחיד.

הדבר מפורסם, שבימי קדם היו מזמורי תהלים נאמרים בשירה ובזמרה ובליווי נגינה בכלים. בעקבות חורבן בית המקדש והגלות נשכחו מאתנו דרכי השירה והנגינה של מזמורי תהלים, ולא עוד שאף הנעימה של תהלים לפי טעמי המקרא הכתובים לפנינו בספר תהלים כמעט שנשכחה מאתנו. ויש המשתדלים לחקור בדברים כדי לחדש עטרה ליושנה, ויהי רצון שבמהרה יקוימו דברי תפילותינו (לפי הנוסח שבסידורי הספרדים במוסף של ראש חודש): "ושירי דוד עבדך נשמע בעירך".